

յան Հայաստանում սոցիալական շարժումները ծավալվում էին համարյա ամենուրեք: Նրանք բռնկվում էին տարերայնորեն՝ տնտեսական ու ազգային հալածանքների պատճառով: Այդ պայքարում հայերի հետ հաճախ հանդես էին գալիս նաև հարևան քուրդ ու թուրք աշխատավորները, քանի որ նրանց դասակարգային շահերը համընկնում էին: Թուրքիայում ու Արևմտյան Հայաստանում արտադրողական ուժերի թույլ զարգացման և հասարակության անբավարար սոցիալական շերտավորման հետևանքով դեռևս չկար այն ուժը, որ համախմբեր ու կազմակերպեր բոլոր կեղծքվոդներին ու գրոհի տաներ տիրող բռնակալության դեմ:

3. ՄԱՐԲՍԻՋՄԻ ՏԱՐԱՄԱՆ ՆԱԽԱՔԱՅԼԵՐԸ

Մարքսիզմի տարածումը Ռուսաստանում և Անդրկովկասում արդյունք էր կապիտալիզմի զարգացման, սոցիալ-տնտեսական կյանքի առաջընթացի, բանվոր դասակարգի քաղաքական պայքարի սրման ու հասարակական առաջավոր մտքի ինքնուրույն որոնումների:

Ռուսաստանում առաջադեմ միտքը, Վ. Ի. Լենինի արտահայտությամբ, ցարիզմի դաժան հալածանքների և վայրագ կամայականության պայմաններում, տեղագրին որոնում էր հեղափոխական տեսության ստույգ կողմնացույց. նա այդ գտավ «...շաբաբաբաբաբ, անլուր տանջանքների ու զոհերի, շտենված հեղափոխական հերոսության, անհավատալի եռանդի ու անձնվեր որոնումների, ուսման, պրակտիկայում փորձելու, հիասթափումների, ստուգման, Ծվ-բոպայի փորձի զուգադրման կետարյա պատմությամբ»⁶¹:

Ռուսաստանում, Վ. Ի. Լենինի բնութագրությամբ, ազատագրական շարժումն անցել է երեք զլիավոր էտապներ, համապատասխան ռուսական հասարակության այն երեք զլիավոր դասակարգերի, որոնք իրենց կնիքն են դրել շարժման վրա. 1. ազնվականական ժամանակաշրջանը, մոտավորապես 1825-ից մինչև 1861 թ., 2. ռազմաշինական կամ բուրժուա-դեմոկրատական, մոտավորապես 1861-ից մինչև 1895 թ., 3. պրոլետարականը՝ 1895 թվականից սկսած⁶²: Ազնվականական ժամանակաշրջանի ամենաականավոր գործիչները դեկաբրիստներն ու Գերցենն էին: Ինչպես դեկաբրիստներն արթնացրին Գերցենին, այնպես էլ Գերցենն ու «Կոլոկոլը» օգնեցին արթնացնելու ռազմա-շինցիներին: Ռուսաստանի ազատագրական շարժման երկրորդ փուլի նշանավոր դեմքը Ն. Չերնիշևսկին էր, որին Կ. Մարքսը համարել է ռուս մեծ գիտնական և քննադատ⁶³:

Ֆ. էնգելսը գոհունակությամբ է նշել, որ Ռուսաստանում հասարակական միտքը աչքի է ընկել ավելի շատ իր հեղափոխական ավյունով: Այնուհետև նա գրել է. «Ես խոսում եմ ոչ միայն ակտիվ հեղափոխական սոցիալիստների մասին, այլև ռուս գրականության պատմական քննադատական այն դպրոցի մասին, որն անսահման շատ բարձր է այն բոլորից, ինչ Գերմանիայում ու Ֆրանսիայում ստեղծել է պաշտոնական պատմական գիտությունը»⁶⁴:

61 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 31, էջ 11:

62 Տե՛ս Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 20, էջ 297:

63 Կ. Մարքս, Կապիտալ, հ. առաջին, Երևան, 1954, էջ 13:

64 «Կ. Մարքսի և Ֆ. էնգելսի նամակագրությունը ռուս քաղաքական գործիչներին հետ», Երևան, 1954, էջ 306:

Կ. Մարքսը և Ֆ. էնգելսը նամակագրական կապեր էին պահպանում ռուս առաջավոր քաղաքական գործիչների հետ, որը և վկայում է մարքսիստական գրականության՝ Ռուսաստան թափանցելու մասին: «Կոմունիստական կուսակցության մանիֆեստը» ռուսերեն առաջին անգամ հրատարակվել է ժնևում 1869 թ., Ա. Գերցենի «Կոլոկոլ» ամսագրի տպարանում, իսկ Կ. Մարքսի «Կապիտալի» առաջին հատորը Պետերբուրգում՝ 1872 թ.: Ռուսաստանում մարքսիստական գրականության տարածման և պրոպագանդման գործում զգալի դեր է կատարել Առաջին ինտերնացիոնալի ռուսական սեկցիան: Ռուսական սեկցիան առաջադիր խնդիր ուներ՝ բոլոր հնարավոր միջոցներով Ռուսաստանում պրոպագանդել ինտերնացիոնալի սկզբունքները, նպաստել ինտերնացիոնալի սեկցիաների կազմակերպմանը ռուս բանվորների մեջ, օգնել Ռուսաստանի և Արևմտյան եվրոպայի աշխատավոր դասակարգերի միջև կապուն, համերաշխ կապ հաստատելուն և փոխադարձ օգնության միջոցով նպաստել առավել հաջողությամբ հասնելու նրանց ընդհանուր նպատակին՝ ազատագրմանը: Սեկցիայի անդամներն ունեին իրենց տպագիր օրգանը՝ «Արոդոնոչնի դելոն»: Նրանք, ակտիվ մասնակցություն ունենալով ինտերնացիոնալի աշխատանքներին, օգնում էին Կ. Մարքսին և Ֆ. էնգելսին՝ Մ. Բակունինի և նրա համախոհների անարխիստական, պատկառողական գործունեության դեմ մղվող պայքարում: Կ. Մարքսը գոհունակությամբ նշել է, որ «Կապիտալը» Ռուսաստանում ընթերցում և զննատու է եղել, քան որևէ մեկ ուրիշ տեղ»⁶⁵:

Մարքսիստական գրականության հրատարակման գործում կարևոր դեր խաղաց 1883 թ. ժնևում Գ. Վ. Պլեխանովի և ռուս վտարանդի հեղափոխականների ստեղծած «Աշխատանքի ազատագրություն» խումբը՝ Ռուսաստանի մարքսիստական առաջին կազմակերպությունը: 1882 թ. ժնևում, Գ. Պլեխանովի թարգմանությամբ, լույս է տեսնում Կ. Մարքսի և Ֆ. էնգելսի «Կոմունիստական կուսակցության մանիֆեստը»: Հենց այդ ժամանակ էլ Գ. Պլեխանովը, իր իսկ խոստովանությամբ «դառնում է մարքսիստ»⁶⁶: «Աշխատանքի ազատագրություն» խումբը կապ հաստատելով Մոսկվայի հեղափոխական ռուսագործության՝ «Թարգմանիչների և հրատարակիչների ընկերության» հետ, զգալի աշխատանք ծավալեց մարքսիստական գրականության տարածման գործում:

«Աշխատանքի ազատագրություն» խմբի գործունեության մեջ արժանի տեղ են գրավում Գ. Պլեխանովի «Սոցիալիզմը և քաղաքական պայքարը», «Մեր տարածանությունները», «Պատմության նկատմամբ մոնիստական հայացքի զարգացման հարցի շուրջը», «Մատերիալիզմի պատմության ուրվագծեր» և այլ աշխատությունները: Վ. Ի. Լենինը «Սոցիալիզմը և քաղաքական պայքարը» գիրքն անվանել է ռուսական սոցիալիզմի հավատո հանգանակը: «Զի կարելի գիտակից, իսկական կոմունիստ դառնալ՝ առանց ուսումնասիրելու հատկապես ուսումնասիրելու այն բոլորը, ինչ որ Պլեխանովը գրել է փիլիսոփայության վերաբերյալ, որովհետև դա լավագույնն է մարքսիզմի ամբողջ միջադրյալին գրականության մեջ»⁶⁷:

⁶⁵ «Կ. Մարքսի և Ֆ. էնգելսի նամակագրությունը ռուս քաղաքական գործիչների հետ», էջ 343:

⁶⁶ «Литературное наследие Г. В. Плеханова», т. VIII, ч. I (1883—1894), М., 1940, стр. 17, 22—23.

⁶⁷ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 32, էջ 103:

Գ. Պլեխանովի աշխատությունները հարստացրին ռուսական կուլտուրան, նպաստեցին ռուս մարքսիստների գիտական, մատերիալիստական աշխարհայացքի ձևավորմանը:

80-ական թվականների վերջերին արդեն մարքսիստական խմբակներ են երևան գալիս Պետերբուրգում, Մոսկվայում, Կազանում, Սամարայում, Նիժնի Նովգորոդում, Կիևում, Խարկովում, Օդեսայում, Եկատերինոսլավում և այլուր: Ռուս հեղափոխական մտքի ազդեցությունը այդ ժամանակ Անդրկովկասում ևս սկիզբ է դրվում մարքսիզմի տարածմանը և մարքսիստական սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունների ստեղծմանը:

4. Մարքսի և Ֆ. էնգելսի գործի մեծ շարունակողը Վ. Ի. Լենինն էր: Նա քաղաքական պայքարի առաջնից եկավ XIX դարի վերջին, երբ համաշխարհային բանվորական ազատագրական շարժման կենտրոնը Արևմտյան Եվրոպայից սկսել էր տեղափոխվել Ռուսաստան: Ցարիզմի, ամեն տեսակ էնշման, կոմայականության, հալածանքների նկատմամբ ունեցած անհուն տոեությունը, աշխատավոր մարդու ազատագրման ջերմ սերը, մարքսիզմի հզոր ու լուսատու գաղափարները Վ. Ի. Լենինի դարձրին պրոֆեսիոնալ հեղափոխական: Խորապես ուսումնասիրելով մարքսիզմը, նա 1892 թ. կազմակերպում է Սամարայի մարքսիստական առաջին խմբակը, որի մեջ մտնում էին Ա. Սկլյարենկոն, Ի. Լալայանցը և ուրիշներ: Վ. Ի. Լենինի գլխավորությամբ հեղափոխական գործիչները այդ ժամանակից սկսած ղգալի աշխատանք են ծավալում Ռուսաստանում մարքսիզմի տարածման ու արմատավորման ուղղությամբ:

1890-ական թվականներից բուրժուական պետական ապարատի՝ ոստիկանության և գրաքննության խստագույն սահմանափակումների պայմաններում մարքսիստական ուսմունքի կայծերը թափանցում են նաև հայ իրականության:

Առաջավոր գաղափարներով տարված հայ ուսանողների օգնությամբ Առաջին ինտերնացիոնալի և Փարիզի կոմունայի գործունեությունը ժամանակին արձագանք է գտել հայ պարբերական մամուլում: Առաջին ինտերնացիոնալի մասին հոգովածներ են հրապարակվել «Մշակ» թերթում, իսկ Փարիզի կոմունայի մասին՝ «Մեղու Հայաստանիում»: «Եվրոպայի աշխատողների ընկերությունը» խորագրով ծավալուն հոգովածաշարում «Մշակում» հանգամանորեն խոսվում է Առաջին ինտերնացիոնալի հիմնադրման, նրա գործունեության, «Հիմնադիր Մանիֆեստի», Կանոնադրության, ինտերնացիոնալի խընդիրների մասին⁶⁸: Այդ հոգովածաշարն անստորագիր է, բայց նրա բովանդակությունը, քաղաքական նպատակասլացությունը հիմք են տալիս եզրակացնելու, որ նրա հեղինակը, ամենայն հավանականությամբ, դեմոկրատական հոսանքի ներկայացուցիչներից էր:

Մարքսիստական, սոցիալ-դեմոկրատական գրականության հայերեն հրատարակության առաջին փորձերը կատարեցին Ռուսաստանի կենտրոնական քաղաքներում և Եվրոպայում սովորող հայ ուսանողները, ինչպես նաև հնչակյան կուսակցության և քաղաքական այլ հոսանքների ներկայացուցիչները:

1886 թ. Ժնևում ուսանողներ Գ. Ղարաշյանը (Ա. Տ. Արկոմեդ) ծանոթանում է Գ. Պլեխանովի հետ և մինչև 1889 թ. հանդիպումներ ունենում նրա և

68 Տե՛ս «Մշակ», 30 մարտի և 13 ապրիլի 1872 թ.:

Վ. Ջասուլիշի հետ: «Գ. Պլեխանովին և նրա ընկերներին մենք տեսնում էինք այն ժամանակ մտքի և գործի հերոսական դերի մեջ,—պատմում է Գ. Ղարաջյանը,— նրանք հերոսներ էին և՛ բարոյական, և՛ քաղաքական մտքով»⁶⁹, Հենց այդ ժամանակ էլ փորձեր են արվում «Կոմունիստական կուսակցության մանիֆեստը» հայերեն թարգմանելու ուղղությամբ: 1887 թ. Գ. Ղարաջյանը ֆրանսերենից՝ ռուսերենի հետ համեմատելով, հայերեն է թարգմանում «Կոմունիստական կուսակցության մանիֆեստը», իսկ ռուսերենից՝ Դիկշանյի «Ով ինչով է ապրում» գրքուկը: «Մանիֆեստի» թարգմանությունը Գ. Ղարաջյանը մի հոդվածի հետ ուղարկում է Մարսել՝ «Արմենիա» թերթի խմբագիր Մկրտիչ Փորթուգալյանին՝ թերթում հրատարակելու համար: Նյութի ընդարձակության պատճառով թարգմանությունը չի հրատարակվում և ձեռագիրն էլ կորչում է⁷⁰:

«Մանիֆեստի» հայերեն մի այլ թարգմանությունը Ֆ. Էնգելսն անդրադարձել է 1888 թ. հունվարի 30-ին գրած առաջաբանում: «Հայերեն թարգմանությունը,— գրել է Ֆ. Էնգելսը,— որ մի քանի ամիս առաջ պետք է տպագրվեր Կոստանդնուպոլսում, ինչպես ինձ հաղորդել են, լույս չտեսավ այն պատճառով միայն, որ հրատարակիչը վախեցել է լույս բնծայել Մարքսի անունով, իսկ թարգմանիչը չի համաձայնել «Մանիֆեստը» ներկայացնել որպես իր աշխատությունը»⁷¹:

«Մանիֆեստի» գերմաներեն նոր հրատարակության առաջաբանում Ֆ. Էնգելսը նորից է հիշատակում հայերեն թարգմանության մասին, իսկ մի քանի տարի անց, 1894 թ. դեկտեմբերի 29-ին Կ. Մարքսի ղստեր՝ Լաուրա Լաֆարգին ուղղված նամակում գրում է. «Են հենց նոր ստացա («Մանիֆեստի») հայերեն թարգմանությունը»⁷²:

1890-ական թվականներին Գ. Ղարաջյանը արտասահմանից գալով Կովկաս, իր հետ բերում է մարքսիստական գրականություն, այդ թվում՝ «Կապիտալի» առաջին հրատարակությունը, «Կոմունիստական կուսակցության մանիֆեստը», Գ. Պլեխանովի գրքերը, «Աշխատանքի ազատագրություն» խմբի հրատարակություններից⁷³: Սոցիալիստական գաղափարների նկատմամբ հետաքրքրություն էին հանդես բերում Պետերբուրգի, Մոսկվայի, Կիևի, Տոմսկի և այլ քաղաքների բարձրագույն դպրոցներում սովորող հայ երիտասարդները: «Մուրճ», «Տարազ» և այլ պարբերականներում 90-ական թվականներից սկսած առանձին հոդվածներում մեջբերումներ են արվում Կ. Մարքսի և Ֆ. Էնգելսի աշխատություններից, ամբողջական պարբերություններ թարգմանաբար՝ «Մանիֆեստից», «Կապիտալից» և այլ երկերից:

69 Տե՛ս «Էնգելսիականի հիշատակարանը», ձեռագիր աշխատություն, մասն 2, էջ 43 (ՄՄԿԿ ԿԿ-ին կից Մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի հայկական մասնաճյուղի արխիվ, Գ. Ղարաջյանի ֆոնդի նյութերը):

70 «Արմենիա», № 23, 19 դեկտեմբերի 1888 թ.:

71 Կ. Մարքս, Ֆ. Էնգելս, Կոմունիստական պարտիայի մանիֆեստը, Երևան, 1952, էջ 18:

72 К. Маркс, Ф. Энгельс, Соч., т. 39, II изд., стр. 294.

73 Հետագայում, 1910 թ., Գ. Պլեխանովը գրեց Գ. Ղարաջյանի «Բանվորական շարժումը և սոցիալ-դեմոկրատիան Կովկասում» գրքի առաջաբանը: Թարձր գնահատելով այդ աշխատությունը, Գ. Պլեխանովը գրել է. թե այն «...ընթերցողի հիշողության մեջ վերականգնում է ռուսական սոցիալ-դեմոկրատիայի ամենալավ տրագիկաները...»: Նույն թվականին ՌՄԴԿ Կենտկոմը Վ. Ի. Լենինի միջնորդությամբ Նյութական օգնություն ցույց տվեց հեղինակին՝ տպարանից վերցնելու աշխատության 2000 օրինակը:

1893—1894 թթ. «Մուրճի» մի շարք համարներում գետնդրվում են Գ. Ղա-
րաշյանի «Քաղաքակրթության աստիճանները», «Բանվորների ապահովա-
գրության հարցը» հոդվածները: Դրանք հայ իրականության մեջ սոցիալիստա-
կան գաղափարների տարածման երախայրիքն էին:

Ֆ. Էնգելսի մահվան առթիվ «Մուրճը» և «Մշակը» հրապարակեցին նրա
կենսագրությունը, որտեղ դրվատվում էին Ֆ. Էնգելսի արժանիքները, հիշա-
տակվում նրա «Աշխատավոր դասակարգի դրությունը Անգլիայում» (Բանվոր
դասակարգի դրությունը Անգլիայում) աշխատությունը, նշվում, որ Մարքսը
իր ձեռագրերը կտակել է Էնգելսին, որը նախապատրաստել ու հրատարակել է
«Կապիտալի» 2-րդ և 3-րդ մասերը⁷⁴:

Մարքսիստական աշխատությունների հայերեն առաջին թարգմանություն-
ների գործում երախտիք ունի նարոդնիկ սոցիալիստ Հովսեփ Աթաբեկ-
յանցը (1870—1916): Երկու տարի Պետերբուրգի համալսարանում ուսանե-
լուց հետո, նա մեկնում է Գերմանիա, սովորում Հոհենհայմի գյուղատնտե-
սական ակադեմիայում, որն ավարտելուց հետո գնում է Շտուտգարդ: Այս-
տեղ Աթաբեկյանցը 90-ական թվականներին հաղորդակից է դառնում մարք-
սիզմին: Հ. Աթաբեկյանցի մասնակցությամբ Կառուցկին և Պարվուսը Թուր-
քիայում տեղի ունեցող հայկական կոտորածների առթիվ թուցիկ են հրա-
տարակում գերմանական և ավստրիական մամուլում: 1893—1894 թթ. Աթա-
բեկյանցը Շտուտգարդում գերմաներենից հայերեն է թարգմանում «Կոմու-
նիստական մանիֆեստը» և Ֆ. Էնգելսի «Սոցիալիզմի զարգացումը ուսույիա-
յից դեպի գիտություն» (Մ. Հովհաննիսյանի հետ) աշխատությունը: «Մանի-
ֆեստի» հայերեն թարգմանության հրատարակության համար համառոտ առա-
ջաբան ստանալու ակնկալությամբ 1894 թ. նոյեմբերի 1-ին Հ. Աթաբեկյանցը
նամակով դիմում է Ֆ. Էնգելսին, որտեղ նա համառոտակի ծանոթացնում է
Հայաստանի, հատկապես հայ ազգային-ազատագրական շարժման, կովկա-
սահայերի խնդրի և այլ հարցերի հետ: Հ. Աթաբեկյանցը նկատում է, որ կով-
կասահայերի «...պատմությունը, ինչպես նաև նրանց հեղափոխական շար-
ժումը զուգընթաց է Ռուսաստանի պատմությանը: Կոիվ միահեծանության
դեմ,— ահա այն անկյունաքարը, որին դեմ են առնում Ռուսաստանի կայսրու-
թյան-եվրոպական ռեակցիայի հակայական պահեստազնդի բոլոր ժողովուրդ-
ները»⁷⁵:

Ֆ. Էնգելսը 1894 թ. նոյեմբերի 23-ին Հ. Աթաբեկյանցին շնորհակալու-
թյուն է հայտնում «Մանիֆեստի» հայերեն թարգմանության համար և նշում,
որ հայերեն լեզուն չիմանալու պատճառով էլ չի կարող առաջաբան գրել,
բայց օգտվելով առիթից արտահայտում է իր դրական վերաբերմունքը հայ
ժողովրդի ազգային-քաղաքական ազատագրման գաղափարին, որը և ուղենիշ
դարձավ հայ մարքսիստների սկզբունքային վարքագծի մշակման համար⁷⁶:

74 Տե՛ս «Մուրճ», № 7, 1895:

75 «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1959, № 2—3, էջ 325:

76 Ֆ. Էնգելսի Հ. Աթաբեկյանցին գրած նամակը տե՛ս К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочине-
ния, II изд., том 39, стр. 270—271. Ֆ. Էնգելսի նամակը առաջին անգամ տպագրվել է Շտուտ-
գարդում հրատարակվող «Dokument des Sozialismus» («Սոցիալիզմի փաստաթղթերը») ժո-
ղովածուում: Այնուհետև «Պրոլետարիատի կոիվը» թերթի 1903 թ. № 2—3-ում: Ահա Ֆ. Էնգելսի
պատասխանը Հ. Աթաբեկյանցին. «Հովսեփ Աթաբեկյանցին-Շտուտգարդ խոնդռն, 1894, նոյեմ-
բերի 23, 41:

1890-ական թվականներին արտասահմանում սովորող հայ ուսանողներից մի քանիսի աշխատությունների վրա զգացվում է Կ. Մարքսի և Ֆ. էնգելսի ուսմունքի ազդեցությունը: Այսպես, 1894 թ. լողանում լույս տեսավ Հակոբ Մեղավորյանի Ֆրանսերեն «Հայկական ընտանիքի և ամուսնության իրավաբանական ուսումնասիրություն» ղոկոտրական դիսերտացիան: Այն հագեցված է մարքսիստական, մասնավորապես Ֆ. էնգելսի «Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը» աշխատության դրույթներով: 1894 թ. ժնեում (հրատարակության վայրը ցույց է տրված Աթինը) հնչական եռամսյա «Գաղափար» հանդեսի հուլիս-սեպտեմբերի համարներում առաջին անգամ հայերեն տպագրվեցին «Կոմունիստական կուսակցության մանիֆեստի» երկու գլուխները⁷⁷:

Եթե 70—90-ական թվականներին Եվրոպայում սովորող հայ ուսանողները «լուսավորության նվիրակներն էին», մեծ մասամբ նարդնիկական ուսույթական սոցիալիզմի, ազգայնական գաղափարների կրողները, ապա 90-ական թվականների վերջերից հաղթահարելով այդ, նրանք արահետներ էին որոնում մարքսիստական ուսմունքի մայրուղի դուրս գալու համար: Այդ տարիներին Եվրոպայում ձևավորվեցին և զործեցին «Լայպցիգի հայ ճեմարանական ընկերությունը», «Փարիզի հայ ուսանողական միությունը», «Բեռլինի ուսանողական մատերիալիստական ընկերությունը» և այլն: 1897 թ. ապրիլին հիմք դրվեց Եվրոպայի հայ ուսանողների միությանը: 1898 թ. Աբշ. Զու-

Rogenos Park Road, N W

Հարգելի ընկեր.

Շատ շնորհակալ եմ, որ Դուք թարգմանեցիք ձեր հարազատ հայերենով իմ «Սոցիալիզմի զարգացումը», իսկ վերջերս նաև՝ «Կոմունիստական մանիֆեստը»: Դժբախտաբար, ես ի վիճակի չեմ կատարել Ձեր խնդրերը և վերջինիս համար մի քանի տող ներածություն գրել: Ինձ համար դժվար է գրել որևէ բան, որ նախատեսված է հրատարակել այն լեզվով, որ ես չեմ հասկանում: Եթե այդ ես կատարեի Ձեր նշատմամբ տաժած սիրալիրությունից ելնելով, ապա չէի կարող մերժել այդ բանում նաև ուրիշներին, իսկ այն ժամանակ կարող էր պատահել, որ իմ խոսքերը լույս կտեսնեին ոչ-դիտավորյալ, կամ նույնիսկ դիտավորյալ կերպով աղավաղված ձևով, իսկ ես այդ մասին միայն շատ տարիներ անց կիմանայի, իսկ թերևս և բոլորովին չիմանայի:

Բացի դրանից, ինչքան էլ, որ շնորհակալ եմ Հայաստանի դրության Ձեր հետաքրքիր և կարագրման համար, այնուամենայնիվ չեմ կարող ճիշտ և խելամիտ համարել դատողություններ արտահայտելու այն մասին, ինչ որ ես չեմ իմացել սեփական հետազոտության շնորհիվ: Առավել ևս տվյալ դեպքում, երբ խոսքը ճշգրիտ ժողովրդի մասին է, որը դժբախտաբար ունի գտնվելու թուրքական դեսպոտիզմի Սցիլայի և ռուսական դեսպոտիզմի խոտհրդային միջև, ընդ որում ռուսական ցարիզմը շահարկում է՝ հանդես գալով ազատարարի դերում, իսկ լավեական ռուսական մամուլը, ելնելով ագրեսիվ ցարիզմի նպատակներից, բաց չի թողնում առիթը, օգտագործելու հայերի ազատագրության վերաբերյալ արտահայտած համակրական յուրաքանչյուր խոսքը:

Բայց, եթե անկեղծորեն ասենք, իմ անձնական կարծիքն է, որ Հայաստանի ազատագրումը թուրքերից, ինչպես նաև ռուսներից, հնարավոր կլինի միայն այն օրը, երբ կտապալվի ռուսական ցարիզմը, Հավագություն ցանկություններն և Ձեր ժողովրդին:

Ձեզ անձնվեր՝ Ֆ. էնգելս:

77 Տե՛ս «Գաղափար», 1, 1894, էջ 15—32, էջ 107—117: Թարգմանությունը կատարել են Մարտ և Ավետիս Նազարբեկյանները:

րաբյանը «Մուրճում» հանդես եկավ «Տնտեսական պրոգրեսը XIX դարում» հոգվածաշարով:

1900—1902 թթ. «Մանիֆեստի» հայերեն թարգմանության փորձեր են կատարվում նաև Թիֆլիսում, ժնևում և այլ տեղերում: 1901 թ. Թիֆլիսում «Մանիֆեստը» ռուսերեն երկրորդ հրատարակությունից թարգմանվում է հայերեն, ժնևում կատարվում է «Մանիֆեստի» նոր թարգմանություն արևմտահայերենով (Պոլ Լաֆարգի ֆրանսերեն տեքստից), սակայն դրանք ևս չհրատարակվեցին: Թարգմանվում և հրատարակվում են Ս. Դիկշտեյնի «Ով ինչո՞ւ է ապրում», Պ. Լաֆարգի «Իրավունք ծուլանալու», «Կոմունիզմը և տնտեսական էվոլյուցիան», Լիրկենխտի «Սարդեր և ճանճեր», Լասսալի «Սահմանադրության էությունը» և սոցիալիստական բովանդակությամբ այլ գործեր: Այս ամենը տակավին հայ իրականության մեջ մարքսիզմի գաղափարների տարածման նախաքայլերն էին⁷⁸:

4. «ՀԱՅ ԻՍՆՎՈՐ ՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆՆԵՐԻ ԱՍՈՑԻԱՏԻԱՆ»

XIX դարի 90-ական թվականներին հայ իրականության մեջ զնալով ուժեղանում են քաղաքական խմորումները, ծավալվում ազգային-ազատագրական շարժումները, ստեղծվում հեղափոխական տարբեր կազմակերպություններ, բանվորական և երիտասարդական խմբակներ, կանանց միություններ: 1891 թ. Թիֆլիսում գործող հայ աշակերտական խմբակներից մեկի շուրջը համախմբվում են բանվորներ, արհեստավորներ, մտավորականներ, որոնք մեկ տարի անց, 1892 թ. վերջերին, հիմք են դնում «Հայ բանվոր հեղափոխականների ասոցիացիային»⁷⁹, «Ասոցիացիայի» կազմում էին Ա. Խումարյանը, Ս. Խանոյանը, Ս. Տեր-Ստեփանյանը, Ս. Տեր-Սիմոնյանը, Ա. Խաթակյանը, Պ. Մնացականյանը (Պիեր), Հ. Միրզոյանը, Ս. Մարտիկյանը, Գ. Մաղաթյանը, Տ. Պարոնիկյանը, Ա. Մեհրաբյանը, Հ. Մուրադյանը և ուրիշներ: Նրանց մեծ մասը երիտասարդներ էին, զուրկ հեղափոխական պայքարի փորձից: Նրանցից միայն մեկը՝ Պետերբուրգի ուղղացական սեմինարիան ավարտած ուսուցիչ Ստեփան Տեր-Ստեփանյանն էր, որ ծանոթ էր Ռուսաստանի բանվորական առաջին կազմակերպություններին, «Նարոդնայա վոլյայի» գործունեությանը, գիտեր նրանց գրականությունն ու ծրագրերը: 1882 թ. Թավրիզից գալով Թիֆլիս, նա իր հետ բերել էր նարոդնիկական և «Աշխատանքի ազատագրություն» խմբի հրատարակություններից՝ ռուս նշանավոր բանվոր հեղափոխական Պլոտեր Ալեքսեևի ճառերը, Ստեփան Խալտուրինի, Սոֆիա Պերովսկայայի և ուրիշ գործիչների մասին հանրամատչելի բրոշյուրներ, «Նա-

78 Տե՛ս Խ. Բաբեղյան, Մարքսիզմի տարածումը Հայաստանում, գիրք առաջին, 1967, Թ. Ավգարեղյան, Կոմունիստական մանիֆեստի հայերեն թարգմանությունները 1887-ից մինչև 1924 թթ., «Վերելք», 1924, № 4—5: Ս. Ս. Արևուժեղ. Բանվորական շարժումը և սոցիալ-դեմոկրատիան Կովկասում, Երևան, 1922:

79 Տե՛ս Վ. Ավետիսյան, Հայ բանվոր հեղափոխականների ասոցիացիայի մասին, «Լենինյան ուղիով», 1957, № 4, Երևան, էջ 71—86: Ա. Խումարյան, Հայ բանվոր հեղափոխական ասոցիացիան, «Մարտախոշ», հունվար, 1924, Աս. Մնացականյան, Առաջին հայ բանվորական ռեվոլյուցիոն կազմակերպությունը, «Պարտիական կյանք», 1956, № 10: Խ. Բաբեղյան, Հայաստանի կոմունիստական պարտիայի կազմավորումը, Երևան, 1965, էջ 35—43: Խալեյի, Մարքսիզմի տարածումը Հայաստանում, գիրք առաջին, Երևան, 1967, էջ 259—269: